

. Кыргыз-Түрк «Манас» университети Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК СЫЙКЫРДУУ ЖОМОКТОРУНУН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ: ФОРМУЛАЛУУ СТИЛЬ МАСЕЛЕСИ

В статье рассматривается вопрос о стилистических формулах киргизских и турецких волшебных сказок. Такие основные части композиции волшебных сказок как зачин (баиталыш, жомок башы) и концовка (бүтүшү, аягы). При исследовании использован сравнительный метод и определены общие элементы композиционного строя киргизских и турецких волшебных сказок и их функциональные особенности.

Бул маселеге байланыштуу румын окумуштуусунун (Рошияну Н. 1974) орус тилинде жазылган «Жомоктогу традициялык формулалар» деген китеби [5] Москвада 1974-жылы жарык көргөн. Бул эмгегинде автор Европа жана Азия элдеринин фольклордук материалдарына таянып, жомоктун стилдик өзгөчөлүктөрүн салыштырма-типологиялык методдо изилдөөгө алган. Автор жомокту инициалдык, медиалдык жана финалдык формулаларга ажыратып, ар бир формага өзүнчө токтолот. Ал эми казак окумуштуусу С.Каскабасов поэтиканын негизги компоненти композиция экенин белгилеп, жомоктун композициясы: баш сөз (зачин), эпикалык баяндоо (эпическое повествование) же эпикалык бөлүм (эпическая часть) жана аяккы сөздөн (концовка) турарын көрсөткөн [3]. Түрк окумуштуусу Н.Тезел түрк жомокторунун формасы жөнүндө, жогоруда казак окумуштуу белгилеген сыяктуу эле: «Жомок үч бөлүмдөн турат. Жомоктун башы, жомоктун өзү, жомоктун соңу» (Tezel N. Türk masalları. I: 1992, 1-4) деп ажыратат. Окумуштуу түрк жомокторундагы зачин (жомок башы) бири-бири менен анча байланышы болбогон, бирок угуучунун жомокко карата кызыгуусун арттыруу үчүн келтирилген сөздөрдөн турат деп, зачиндин сулуулугу ошол бири-бири менен байланышы анча болбогон сөздөрдү айтуучунун байланыштыруу жөндөмдүүлүгүндө жатарын белгилейт (Tezel N. Türk masalları. I: 1992, 4). Наки Тезел бул эмгегинде жомоктун композициясын түзгөн ар бир элементке кыскача токтолот.

Биз бул макалада жомоктун композициясынын негизги бөлүктөрү болгон зачин менен концовкага токтолмокчубуз.

Каскабасов С.А. орус жомокторунда зачинден мурун келчү «присказканын» болушун белгилеп, ал эми казак жомокторуна «присказканын» мүнөздүү эмес экенин айтат. Ошондой эле казак жомокторунун концовкасынын функциясындай кызмат өтөбөй турганын белгилейт [3, 93] Жогоруда айтылгандарга таянсак, тексттерди салыштырууда орус жомокторунда кездешчү «присказка» түрк жомокторунда да учурап, кыргыз жомокторунда жок экендиги белгилүү болот. Бирок дагы бир окумуштуу: «Присказка менен зачинде, бурят жомокчулары, көпчүлүк учурда, окуянын илгерки өткөн заманда болуп өткөнүн белгилешет» деп «присказка» менен «зачинди» бирге карайт [1, 191.] Түрк жомогунда да «**masal başı**» деп, жомок башы «присказка», «зачин» деп экиге бөлүнбөй берилгендиктен, бир бүтүндүк катары каралмакчы.

Кыргыз, түрк жомокторунда (ар бир жомокто) зачин менен концовканын элементтери учурайт. Биринде өтө бай классикалык формада кездешсе, экинчисинде кыска, бирок нака жомоктук формасын сактаган түрдө кездешет. Кыргыз жомокторуна караганда түрк жомокторунда берилген зачиндер абдан кызыктуу жана байыркы формасын толугураак сактап калгандай. Кыргыз жомокторунда көп кыскартууга учураганы тексттен байкалат.

Түрк жомокторундагы зачиндерге токтоло турган болсок, төмөндөгүдөй формалардын бар экендигине күбө болобуз:

1. *'Bir varmış, bir yokmuş. Evvel zaman içinde, kalbur zaman içinde bir köylü kadını varmış' (Peri kızı/Türk masalları, I: 1992, 21-32)*

(Бар экен, жок экен. Илгери-илгери өткөн заманда бир айылдык аял болгон экен.)

2. *'Bir varmış, bir yokmuş. Çok söylemesi ayıpmış. Az söyleyip çok dinleyenlerin bilgisi artar, çok çok*

söyleyip az dinleyenlerin çenesi yorulmuş'

'Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde Rüzgaroğlu adında az konuşur, çok dinler bir adam varmış.'
(*Türk masalları. 37.s*)

(«Бар экен, жок экен. Көп сүйлөөнүн өзү күнөө экен. Аз сүйлөп, көп тыңшагандардын билими артып, көп-көп сүйлөп, аз тыңшагандардын оозу талат экен.»)

(«Илгери, илгери өткөн заманда Рүзгаруоглу аттуу аз сүйлөп, көп уккан бир адам болгон экен»)

3. *'Masal masal matitas... Kalaylandı bakır taş... Çukura düştü çıkamaz... Pır pır eder uçamaz*

Var varanın, süir sürenin... Habersiz bağa girenin, hali yaman demişler... Masaldır bunun adı... Söylemekle çıkar tadı... Her kim dinlemezse bunu, hakkından gelsin kambur dadı...

Bir varmış, bir yokmuş. Vakti zamanında bir padişahın iç oğlu ile bir küçük kıızı varmış.' (*Sihirli tavşan//Türk masalları. II, 49*)

(Жомок, жомок, жомоктош. Калай болду жез чөмүч. Чуңкурга түштү чыгалбайт... Пыр-пыр этет учалбайт. Мурунку өткөн заманда. Билбей туруп жүзүмдүккө киргендин абалы жаман дешчү эле... Жомоктур мунун аты... Айтуу менен чыгат таты... Муну укпаган ар бир кишинин аркасынан келсин бүкүр кары...

Бар экен, жок экен. Мурунку өткөн заманда бир падышанын үч уулу менен бир кызы бар экен.)

Түрк жомокторундагы зачиндер, негизинен, ушундай формаларда кездешкендиктен, аларды шарттуу түрдө үч түрдүү формага бөлүштүрсө болот:

1. *Эң жөнөкөй:* Бар экен, жок экен. Илгери өткөн заманда бир... бар экен.

а + эпикалык бөлүм.

2. *Бир аз татаал:* Бар экен, жок экен. Көп сүйлөөнүн өзү күнөө экен. Илгери өткөн заманда бир ... бар экен.

а₁ + б + а₂ + эпикалык бөлүм.

(биринчидеги а экиге бөлүндү)

3. *Татаал:* А-жомоктун башталышына чейинки сөздөр (присказка)

А + а + эпикалык бөлүм.

Кыргыз жомокторуна кайрыла турган болсок, зачиндин формуласы өтө эле жөнөкөй. Көпчүлүк жомоктор төмөндөгүдөй башталыштарга ээ:

1. *«Илгери өткөн заманда бир ... болгон экен» же «Илгери бир убакта бир ... болуптур»*

2. *«Бар экен, жок экен, ач экен, ток экен бир кемпир чал жашаптыр.»* (*Талкамыш. 1978, 158*)

Мисалдарда көрүнгөндөй, кээ бир жомоктордо сүйлөм «болуптур», «жашаптыр» деген этиштик форма менен аяктайт. Мунун өзү фольклордук чыгарма адабий стилдин таасири астында өзгөргөндүгүн көрсөтөт. Жомокторго көбүнчө «өткөн экен», «болгон экен», «бар экен» сыяктуу этиштик формалар мүнөздүү.

Кыргыз жомокторунда ыр түрүндөгү төмөндөгүдөй формадагы зачиндер кездешет:

Илгери өткөн заманда

Жанчаркан деген болуптур,

Алтымыш аял алыптыр,

Алтымышы көз жарбай,

Сөөлөттүү кан Жанчаркан

Азап менен карыптыр. (Муңдук менен Зарлык: 1978, 12)

Ушундай эле мазмундагы, бирок кара сөз түрүндө берилген зачин башка бир жомокто төмөндөгүдөй түрдө берилет: *«Илгери өткөн заманда бир жандан ашкан Муңдуубай деген бай бар экен. Жерге батпас малы бар, бир балага зар экен.»* (*Кыргыз эл жомоктору: 1978,39*)

Жогорудагы мисалдарда байкалгандай, кыргыз жомокторундагы зачинде айтылган сөздөр, сүйлөмдөр кийинки текстте айтыла турган маани-мазмунга түздөн-түз тиешеси болот.

Мындан башка да кыргыз жомокторунда төмөндөгүдөй зачиндер бар: *«Илгери илгери кыргыз элинин кыпчак уруусунан Элеман аттуу адам болуп, ал опол тоо жакты жердеген экен. Өзү аябаган бай экен, төрт тарабы шай экен, тогуз уулу бар экен.»* (*Кыргыз эл жомоктору, 1978:3*)

Н.Рошияну ар бир жомокчу, эреже катары, өз жомогун, окуянын качан болгонун (убакыт (Т)) жана кайсы жерде болгонун (орун (S)) белгилөө менен баштайт деп, ушуга байланыштуу инициалдык форманын эки тибин аныктайт [5].

1. убакыт формуласы (хронологиялык)

2. мейкиндик формуласы (топографиялык)

Жомокчу өз жомогун же убакытта (Т) же мейкиндикте (S) же убакытта да, мейкиндикте да (TS) жайгаштырат.

Келтирилген акыркы мисалда: *«Илгери илгери кыргыз элинин кыпчак уруусунан Элеман аттуу адам болуп (Т), ал опол тоо жакты жердеген экен (S)»* - деп, жомокчу жомокту убакытта да, мейкиндикте да жайгаштыруу менен баштайт.

Н.Рошиянунун китебинин «Инициалдык формулалар» деп аталган бөлүмү бүт бойдон убакыт менен мейкиндиктин өзгөчөлүктөрүн, түрдүү формулаларын изилдөөгө алат [5].

Ушул эле китептин 2-главасында «Финалдык формулалар» изилдөөгө алынган. Зачинде жомокчу угуучулар үчүн жомокту кабыл алуусуна ыңгайлуу атмосфера куруп, кызыктырууга аракеттенсе, концовка же финалдык формула менен ал ошол абалды бузуп, кайрадан угуучуну жомок дүйнөсүнөн реалдуу дүйнөгө алып келүүнү максат кылат.

Анын көп түрдүү формалары бар. Кыргыз, түрк жомокторунда Н.Рошияну белгилеген финалдык формулалардын кээ бир формалары учурайт. Түрк жомокторунун финалдык формулалары Рошиянунун китебинде мисал катары келтирилип, үстүртөдөн талдоого алынган.

Финалдык формулалар бардык элдердин жомокторуна мүнөздүү болот. Функционалдык жактан айырмалуу болуштары мүмкүн. Кыргыз, түрк жомокторунун финалдык формулаларында бир топ окшоштуктар менен айырмачылыктар байкалат.

Кыргыз жомокторундагы төмөндөгүдөй финалдык формулалар биринчилерден болуп көзгө урунат:

«Ошентип, Көкүл эне-атасын таап, эли-журту менен жыргап-куунап жатып калышкан экен.» (Муңдуубай: 1978, 55)

Ушул эле мисалдагыдай: *«Кемпир-чал балдарын көрүп, кеткени келип, кемтиги толуп жыргап-куунап жатып калышкан экен.» (Карач батыр: ,1978, 83)*

«Бай сүйүнүп, уулу менен көрүшүп, ашын тойго айландырып, жыргап жатып калган экен.» (Көчпөсбайдын баласы:1978, :94)

«Ошентип, эки бир тууган эки шаарга кан болуп жыргап-куунап жатып калган экен» (Акчүкө менен Куучүкө: 1978, 147).

Көпчүлүк жомоктордогу финалдык формула «жыргап-куунап жатып калган экен» менен берилсе, түрк жомокторунда финалдыктан кийин, жомокчунун жомок бүттү, эми биз ар бирибиз өз ишибизди кылалы, же реалдуу дүйнөгө келели деген маанидеги финалдык формулалардын негизги функциясын аткарган, формулалардан турат. Мисалы:

‘Onlar ermiş muradına, biz çikalım dam ardına’ (Türk masalları, I, 73) («Алар жетти муратына, биз чыгалы там артына»)

‘Onlar ermiş muradına biz gidelim kapı ardına’ (Türk masalları, I, 233) («Алар жетти муратына, биз чыгалы эшик сыртына»)

‘Her kez karısını alıp, yemiş, içmiş, muratlarına ermiş. Şimdi onlar zevk ve şevkalarında olsunlar biz gelelim kendi işimize...’

‘Gökten üç elma düştü. Biri anlatanın, biri söyleyenin, biri de benim...’ (Türk masalları, II, 1992:8)

(«Ар бири аялдарын алып, жешти, ичишти, муратка жетишти. Эми алар жыргап-куунап тура беришсин, биз өз ишибизге келели...»)

Көктөн үч алма түштү. Бири айтып бергендики, бири сүйлөгөн кишиники, бири болсо меники.»)

Ошондой эле түрк жомокторунун концовкаларынын дагы бир түрү жогорудагы мисалдардын акыркысындагыдай:

‘Onlar ermiş muradına, darısı herkesin başına. Gökten üç elma düştü. Biri anlatanın, biri söyleyenin, biri de sizin...’ (Türk masalları, I, 97)

(«Алар жетти муратка, кезек калгандарга. Көктөн үч алма түштү. Бири меники, бири айтып бергендики, бири болсо силердики»)

'Onlar ermiş muradına... Ustamızın adı Hıdır, elimizden gelen budur. Gökten iç elma düştü. Biri benim, ikisi de sizin...' (Türk masalları, I, 63)

(«Алар чыкты муратка. Устабыздын аты Кыдыр, колубуздан келгени ушул. Көктөн үч алма түштү. Бири меники, экөө силердики»)

Рошияну өз эмгегинде: «Алар жетти муратына, биз чыгалы там артына» деп аяктаган, түрдүү вариантта учураган концовка көп учурда «көктөн түшкөн үч алма» жөнүндөгү мотив менен улантылат деп белгилеген [5, 80]. Келтирилген мисалдар Н.Рошиянунун бул оюн дагы бир жолу далилдейт.

Мындан башка кыргыз жомокторунда Рошияну тарабынан белгиленген төмөндөгүдөй формуладагы концовкалар учурайт:

«Ошондон азыркы күнгө чейин бактылуу жашап жатышыптыр».

«Талкамыш кырк күнү тоюн, отуз күнү оюн кылып, кызды аялдыкка алды. Алар азыркыга чейин бактылуу жашайт экен.» (Кыргыз эл жомоктору: 1978, 162)

«Ошентип, Абылай жетим энелүү, аталуу жана сулуу жарлуу болуп, ушул күнгө чейин бактылуу жашап калыптыр.» (Кыргыз эл жомоктору, 1985:52)

Бул формулалар аркылуу жомокчу өзүнүн айтып берген окуясынын чындык экендигин далилдөө максатында, угуучуларды жомоктун каармандарынын али күнчө жашап жатканына ынандыргысы келет.

Кыргыз жомокторунда «жыргап жатып калышкан экен», «бактылуу жашап калышыптыр» деген финалдык формулалар менен катар «Ошентип, жыргап-куунап жатып калышыптыр дейт» (Кыргыз эл жомоктору: 1985, 37) деген түрдө да учурайт. «Дейт» деген 3-жактагы этишти колдонуу менен жомокчу окуянын күбөсү өзү болбогондугун, башкалар тарабынан айтылган аңыз-кепти айтып берген сымал болот. Бул болсо, Н.Рошияну боюнча, «отрицание» же жомокчу тарабынан айтылган окуянын чындык эмес экендигинин берилиши.

Кыргыз, түрк жомокторунун кээ бирлери душманды жазалоо же анын жазаландырылышы менен аяктайт. Мисалга алсак:

'Böylece kötü kalpliliklerinin cezasını almışlar, başlarını önlerine eğerek, saraydan çıkıp gitmekten başka çare bulamamışlar' (Türk masalları, II, 77)

(«Ошентип, кара мүртөзлүктөрүнүн жазасын алышып, баштарын шылкыйтып, сарайдан чыгып кетүүдөн башка арга таба алышпаптыр»)

«Ошентип, нысапсыз хандын ниети өз башын жоготкон экен» (Кыргыз эл жомоктору: 1985, 72)

«Алтымыш катынды алтымыш аттын куйругуна сүйрөтүп өлтүрүп, мастан кемпирдин кулагын кесип култуйтуп, мурдун кесип мултуйтуп, тогуз жолдун тоомуна илип коёт.» (Кыргыз эл жомоктору: 1978, 133)

Жомоктордогу мындай концовка анын жанрдык же композициялык өзгөчөлүгүнө доо кетирбейт. Бул акыр аягында жакшылык жамандыкты жеңип, карамүртөз, ташбоор душмандар өз жазаларын алат деген жомоктордогу башкы идеяны чагылдырат.

Ошондой эле кыргыз, түрк жомокторунда макал сөздөр менен аяктаган жомоктук финалдык формулаларды да кездештиребиз. Жомоктордун жаш муунду тарбиялоодогу, өстүрүүдөгү ролу зор. Мына ошондой моралдык, этикалык, тарбия берүүчү функцияны аткарган, концовкаларга токтолуу абдан кызыктуу болот. Мисалы, төмөнкүдөй концовкага ээ түрк жомогу бар:

"Rüzgaroğlu ormandaki sesi hatırladıkça, ihtiyarlıkta rahatın, mutluluğun gençliktekinden değerli olduğunu daha iyi anlıyormuş" (Türk masalları: II, 48).

(«Рүзгароглу токойдогу үндү эстеген сайын карыганда көргөн бакыт менен таалайдын, жаш кездегиге караганда кыйла кымбат экенин жакшы түшүнөт»)

Бул жердеги ой «Жаш кезде берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү» деген макалга синонимдеш келип, бактылуу карылыктын адам турмушундагы ролун белгилөөдө. Кыргыз жомогунда: «Мына ушундан улам «Катын жакшы, эр жакшы» деген лакап кыргыз элине тараган экен.» (Кыргыз эл жомоктору: 1985, 85) деген түрдөгү концовка бар.

Кыргыз, түрк жомокторундагы зачин менен, концовканын кээ бир өзгөчөлүктөрүнө токтолуу менен биз жогоруда эки элдин тең жомокторунда бул элементтердин бар экенин белгиледик жана алардын функционалдык өзгөчөлүктөрүнө токтодук.

Түрк жомокторундагы зачин менен концовканын перс, азербайжан элдеринин жомокторундагы формулаларга өтө окшош экендигин Н.Рошияну белгилесе, кыргыз жомокторундагы зачин менен концовканын каракалпак, казак жомокторундагы зачин менен концовкага окшош экендигин белгилешибиз керек.

Макалабызды белгилүү фольклорист С.Кайыповдун [2, 93] «Жомогу бар эл жоголбойт» деген сөздөрү менен жыйынтыктап, жомокторду ар тараптан изилдөө, аларды жайылтуу дайыма актуалдуу экенин эсибизден чыгарбасак экен демекчибиз.

Адабият:

1. Баранникова Е.В. Бурятские волшебнo-фантастические сказки.- Новосибирск; Наука, 1978.-253 с.
2. Кайыпов С. Жок жерден жомок жаралбайт: Илимий-популярдуу жана көркөм-публицистикалык ой-толгоо. – Б.: Бийиктик, 2011. – 184 б.
3. Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка.- Алма-Ата: Наука, 1972.-260 с.
4. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки.- Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986.-340 с.
5. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки.- Москва: Науки, 1974.-216 с.

Тексттер:

- Каракалпак фольклоры. I-т.- Некис: Каракалпакстан. 1977.-163 б.
- Кыргыз эл жомоктору/Түзүүчүлөр: Кебекова Б., Токомбаева А. - Фрунзе: Кыргызстан. 1978.-307 б.
- Кыргыз эл жомоктору/Түзгөн: Токомбаева А.- Фрунзе; Кыргызстан. 1985.-224 б.
- Сказания и сказки киргиз. - Пишпек, 1915.-117 с.
- Türk masalları, I/Haz. Tezel N. –Ankara: 1992. –233 s.
- Türk masalları, II/Haz. Tezel N. –Ankara: 1992. –162 s.